

Н. М. Зуб (Руденко)

ЗАГАДКОВИЙ ЩОДЕННИК НЕВІДОМОГО АВТОРА

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) серед безлічі неоцінених скарбів рукописних пам'яток минулого зберігається документ з доволі промовистою назвою, що вже сама по собі викликає інтерес: “Дневник с описанием жизни калмыков и путешествия по Дону”. Зберігається цей щоденник у фонді І під № 45813. Оскільки ця назва написана у квадратних дужках, то незайвим буде припущення, що вона, ймовірно, дана працівниками архівної установи у відповідності до змісту власне самого рукописного джерела. Ім'я автора також відсутнє. І знову ж такі пусті квадратні дужки вказують на те, що автор не встановлений чи не був ідентифікований при описі документа. Додатковою є примітка із зазначенням, що це – оригінал документа.

Належить цей щоденник до паперів (згідно з описовим каталогом № 19 фонду І (інвентарна книга № 20)), які надійшли у фонди архівосховища у грудні 1953 р., разом з іншими з матеріалами зі збірки відомого українського вченого-історика та громадського діяча, академіка Академії наук України Дмитра Івановича Багалія (1857–1932). Про це свідчить і відповідна відмітка на додатковій паперовій обгортці документа – “[Архів Багалія]”. Отже, це поки що увесь відомий шлях цього документа до архівосховища ІР НБУВ.

Фонд І – це величезний масив джерел, головню особистого походження; поповнювався він протягом тривалого часу – з початку 1920-х до кінця 1950-х рр., хронологічні ж рамки, що охоплюють увесь цей масив джерел, – це XVIII – I половина XX ст. Надходження до фонду були різноманітними за походженням, тематикою і часом створення, а відповідно, і творці джерел та їхні попередні власники, автори, адресанти та адресати, а також місце їхнього створення, перебування та зберігання теж доволі різняться.

Незвичність і нетиповість цієї одиниці зберігання надає, власне, матеріал, вміщений там. Адже така тематика не є розповсюдженою серед архівних документів вітчизняних архівосховищ.

Хто автор цього щоденника, яке його походження і як він потрапив до наших архівосховищ? Саме ці дані певним чином впливають на достовірність фактажу, що міститься в цьому виді джерел. Це стало неабияким питанням, що не лише зацікавило нас, а й потребувало відповіді. Пошук відповіді, вивчення та аналіз стали головною метою, предметом та завданням нашого дослідження. Тож звернімося спочатку до структурного аналізу тексту документа.

Можна стверджувати, що до наукового обігу цей документ введений не був, принаймні до сьогодні відомостей про нього ми не зустрічали ніде, як і, відповідно, не знаходили посилань на цей щоденник у науковому доробку науковців відповідної чи дотичної тематики; листок-вкладка, який зазвичай містить відомості про користувачів, був чистий і нового зразка, хоча це не завжди показник у подібних випадках.

Зовнішній вигляд зазначеного документа вказує на добре збереження, документ не містить жодних пошкоджень, окрім незначного відображення плинину часу, що характерно,

втім, для паперу, який надав його забарвленню жовтуватого відтінку. Це – “загальний” зошит у лінійку без полів у темній твердій обкладинці з матеріалу, що колись був надто поширений у використанні для виготовлення обкладинок та палітурок, – коленкору, покритого спеціальним лаком для міцності. Розміри його складають 21,35 x 17,5 см, товщина – приблизно 7 мм. Форзац цього зошита – “французький”, оскільки містить карту і таблиці французькою мовою, виконані в синьому кольорі. На форзаці № 1 зображено карту Франції з позначенням великих і дрібних населених пунктів, шляхів і кордонів між адміністративними територіями (можемо припустити). Друга половина цього форзацу відведена як сторінка для підписування зошита – рамка з широкими лініями й узорами в кутках. Форзац № 2 містить дві таблиці, одна в словах, друга – в малюнках. Це – таблиці міри і ваги та відповідності і співвідношень між ними. Друга половина форзацу № 2 – таблиця множення. Без сумніву, це напряду свідчить у першу чергу про країну-виробника зошита.

У відповідному місці, де зазвичай в учнівських зошитах пишуть назву предмета та ім'я (форзац № 1), зошит має надпис латиною “Quid feci, feci”, під цим рядком наступний, очевидно як переклад, – російською мовою “Ежи писал, писал” (дослівний переклад латинської фрази “Що я писав, писав”. – Н. З.), рядком нижче – французькою мовою “Cahier II” (“зошит, зшиток; журнал, відомість”. – Н. З.). Виходячи із вказаного напису, можна припустити, що такий зошит мав би бути не один (чи був). Ця сторінка за архівною нумерацією є першою сторінкою документа. Всі сторінки зошита заповнені лише з одного боку – на зворотах сторінок текст відсутній, за винятком хіба що одного разу, де автор розмістив пояснення саме навпроти рядків, що того потребували.

Якісь датування у “Щоденнику” повністю відсутні, немає опису по днях чи роках, що унеможливило визначення дати подорожі.

Привертає увагу стиль письма, власне, почерк. Літери округлі, відносно великі, специфічною рисою є, і це впадає в око, написання літери “л” – вона чимось перегукується з латинською рукописною буквою “f”.

Незважаючи на “обірваний” початок, далі текст має вигляд цілісного і логічного викладу. Втім, на сторінці 41 він раптово уривається. А далі оповідь продовжується вже з нової сторінки. І розпочинається наступний текст нетиповою для щоденників структурою, оскільки вгорі наступної сторінки вказано: “Глава XIII”, і рядком нижче: “Столица донских козаков”. Отже, можемо зробити припущення, що текст піддавали пізнішій обробці чи, можливо, готували до друку, а відповідно, цей зошит не є самим “подорожнім щоденником”, тобто тим, що вели безпосередньо під час подорожі.

Початок документа вражає дивний, оскільки починається обірваним текстом, навіть, точніше, урваним словом. Під кінець зошита почерк стає дещо дрібніший, ніби автор хотів якомога більше вмістити до цього зшитка. На жаль, текст раптово обривається на середині речення, так само як і початок цього опису, розпочатий з половини слова. З другого боку, це напряду вказує на той факт, на який ми вказували вище, – що мають бути ще й інші зошити, а цей зошит – скоріше за все, продовження якогось одного цілісного, значно більшого тексту.

Розпочавши ознайомлення та опрацювання тексту документа, ми звертали увагу і на зміст, і на стилістику, і на манеру викладу, шукали власні назви. Слід нагадати, що ми не мали інформації, хто автор і коли був написаний чи складений документ. Вже перші рядки й абзаци радше додавали запитань, аніж наближали до пошуку істини. Перші рядки – це детальний в етнографічному плані опис калмицьких жінок, що їдять “сырое лошадиное мясо; они разрывали его посредством больших костей, которыя оне держали в руках...” [Дневник... л. 3]. Далі автор порівнює калмиків з лапландцями, як народи, найбільш подібні один до одного. Щоправда, він вбачав у їхній схожості лише дві спільні риси – неохайність та манеру палити. Незважаючи на деяку неймовірність такого порівняння, наведеного автором, воно вказує нам на його обізнаність із життям та побутом різних народів.

За першими враженнями від змісту і викладення тексту автор видається людиною високоосвіченою (лексика багата, “висока” і наукова). Невідоме датування тексту повсякчас дається взнаки. Адже знання, якими володіємо ми зараз, і речі, що здаються повсякденними і загальновідомими, залежно від часу створення пам’ятки можуть зовсім не бути такими. Тому й може видаватися, що в деяких питаннях знання автора доволі примітивні.

Неабияку зацікавленість автора викликало виготовлення калмиками кумису та горілки. “Согласно разъяснениям, полученным мною не только здесь, но и во многих других лагерях, которые мы затем посетили, известно много различных спиртных напитков, носящих однако одно общее название. Кумысом называют также скисшее молоко...” [Дневник... л. 4, 39], – і так декілька сторінок поспіль він оповідає про складові кумису, спосіб виготовлення (підготовку і сам процес), дегустацію кінцевого продукту, пояснює різницю між назвами видів напою та їхніми аналогами тощо [Дневник... л. 4–7]. З наведеної в тексті інформації про виготовлення кумису стає очевидно, що таких рецептів в автора вже було зібрано не один і застосування на практиці більшості з них він мав змогу спостерігати особисто.

Та перш за все його увага привернена до калмиків. Вони викликають у нього і подив, і захоплення, і жаль: “Из всех жителей русской империи самые примечательные по наружности и манерам калмыки; наружность их атлетическая и отвратительная; волосы у них прямые и черные; язык их резкий и гортанный. Они населяют Тибет, Бухарию и дикие пространства на севере от Персии, Индии и Китая; но благодаря привычкам этих кочующих родов, их можно встретить еще на южных окраинах России и даже на берегах Днепра. Одни только казаки любят их и вступают с ними в браки. Эта помесь дает очень красивых женщин...” [Дневник... л. 9]. Відзначив автор і особливу вправність калмиків у верховій їзді та кінних перегонах, і не лише чоловіків: “Калмыцкия женщины чрезвычайно смело ездят верхом; на бегах они превосходят даже всадников” [Дневник... л. 9].

Сторінки роботи наповнені етнографічними замальовками цього народу. Крім словесних портретів жінок, чоловіків та дітей, значна увага приділена звичаям, народній творчості, мистецтву та цінностям етносу. Автор подає відомості про заняття жінок та чоловіків, ремесла, змальовує їхню майстерність в обробці металів і володінні “многими другими искусствами которые мы ошибочно считаем уделом цивилизованных народов” [Дневник... л. 10]. Також він розповідає про зброю, при цьому зауважує, що “калмыкам с незапамятных времен было известно искусство приготовления пороха” [Дневник... л. 10–11].

Яскраві описи побаченого ним повсякденного життя калмиків, до яких автор звертається час від часу на сторінках рукопису, не свідчать про те, що подорож присвячена винятково дослідженню цього питання. Це не пряма спроба дослідження їхнього побуту та способу життя, це скоріше “побічні” відомості, що збиралися (але з величезним зацікавленням і задоволенням) під час подорожі.

На жаль, автор не вказує у своєму щоденнику назв населених пунктів, розташованих обабіч, а замість цього пише: “одна очень красивая деревня” [Дневник... л. 16–17, 18], оскільки не мав достеменної карти: “В Европе до сих пор нет карты, которая давала бы точное представление об этой стране. Иностранец, проезжая казацкую территорию, может считать себя в пустыне, тогда как на самом деле он находится среди целой массы обитаемых деревень” [Дневник... л. 17]. Нарікання на відсутність іноземних карт місцевості не випадкове, бо згодом він залишить опис власних зусиль, спрямованих на те, щоб роздобути її: “К своим наблюдениям я присоединю карту, точно скопированную и согласную с последними разъяснениями, предоставленными в Черкасскую канцелярию. Если бы не беспокойная бдительность русской полиции, я представил бы перед глазами публики очень подробный план всей территории донских казаков...” [Дневник... л. 35–36]. Карти його цікавили неабияк, та на цьому шляху подорожній постійно

зустрічав перепони: «Но прокурор, назначенный русским министерством, решил иначе благодаря правилу, которого придерживается русское правительство, – “освещать значит предавать”... Тем не менее в настоящее время никакая угроза русской полиции не помешает мне выразить жителям Оксая признательность не менее искреннюю...» [Дневник... л. 45].

Втім, автор завжди вказує назву в тих випадках, коли поселення було місцем зупинки. Його погляд не минає ні порослих берегів річок, не верхівок церков, що видніються своїми куполами вдалині: “Правду сказать здешния церкви вообще очень хорошо построены и много превосходят наши английския деревенские церкви и по архитектуре и по внутренней отделке” [Дневник... л. 18].

Автор доволі часто змішує подорожні спостереження з особистими враженнями, з інформацією, отриманою ним з досліджень і описів, зроблених його попередниками, хоча намагається це розмежовувати і чергувати. Він прагне тримати логіку оповіді: “говорил выше”, “буду иметь место сообщить”, але все одно часто перебігає з одного факту до іншого [Дневник... л. 31]. Можливо, записи велися майже зразу – “по ходу”, бо, оповідаючи про щось, автор починає розповідь у минулому часі, вставляє згадки, роздуми, домисли, враження минулого і теперішнього часу – і відразу ж продовжує розпочату до цих “вставок” тему у теперішньому часі.

До того ж автора можна назвати “натуралістом”, тобто людиною, яка займається вивченням природи, бо значну увагу у щоденнику приділено тваринам степу. Особливу симпатію у нього викликав бабак [Дневник... л. 20]. Автор пише: “Здесь они достигают роста большого барсука и настолько похожи на медведя и по внешнему виду и по манерам, что мы долго смотрели на него, как на животное, еще не описанное; и дали ему название *Ursa minima subterranea*” [Дневник... л. 20]. Описує й ставлення місцевих мешканців до тварини: “Некоторые крестьяне держат прирученных сурков у себя в домах; мы купили их четыре штуки; они жили и путешествовали с нами и облегчили нам возможность изучить их нравы... Козаки дают большею частью этому маленькому четвероногому кличку Васьки” [Дневник... л. 22]. Детально змальовує зовнішній вигляд бабаків, поведінку, сплячку (зимівлю), а також порівнює з іншими тваринами, відомими йому до цього, в пошуках аналогії [Дневник... л. 20–26].

Автор не оминає увагою жодних подробиць, що допомогли б іншим ознайомитися саме з цією невідомою і загадковою, насамперед для багатьох мешканців Європи, частиною світу. Чого варте лише його повідомлення про мух: “Во время наводнения, когда воды стояли на высшем уровне, мы одновременно различили 30 видов мух на столе в нашем помещении; многих из них мы взяли с собой; но по нашем возвращении в Англию, они оказались в таком плохом виде, что я не решаюсь описывать их” [Дневник... л. 58–59].

Так само слід відзначити й неабиякі знання і зацікавлення автора географією та історією. Він дуже обізнаний у цих науках, особливо це стає зрозуміло з тих рядків, де автор веде мову про назви річок, зокрема Дону і Дінця. Автор звертається до етимології назв, порівнює звучання в різних мовах, подає їхню характеристику, вказує всі рукави і притоки, місце витоку та впадіння тощо [Дневник... л. 34–38]. Але поряд з цим у тексті відсутні власні імена і географічні назви, які б могли пролити світло на біографію самого автора.

Про певну необізнаність з християнськими традиціями (можливо, саме з православними), ритуальною атрибутикою тощо свідчить детальний опис церкви [Дневник... л. 50–51]. Зображуючи внутрішнє оздоблення храму, ікони автор називає “картинами”, але вже за кілька сторінок стає зрозуміло, що він знає цю назву [Дневник... л. 54]; проте й при цьому автор проявляє неабияку спостережливість. Так само за декілька сторінок він буде говорити про мечеть як про споруду йому не відому [Дневник... л. 67].

Незважаючи на подібні незнання з православної тематики щодо внутрішнього оздоблення церкви, автор правильно називає всі архітектурні частини споруди та частин приміщення.

Як уже зазначалося, в тексті майже відсутні власні імена, а тим паче ті, що наблизили б нас до встановлення авторства, і лише майже наприкінці документа зустрічаємо відомості про те, що автор був знайомий з Палласом (1741–1811). Згадується це ім'я під час розповіді про камінь у нутрощах білуги (білухи) [Дневник... л. 63]. Справді, саме Палласу належить опис білуги як біологічного виду. Наш автор також описує білугу, ту, що водилася в річці Доні. Отже, відразу ж запрошується висновок: це один з його сучасників або принаймні представник молодшого покоління наукового середовища кінця XVIII – початку XIX ст. Автор щоденника вказує і на власне відкриття: “Я нахожу однако утешение в том, что мне первому выпало на долю счастье с точностью указать течение всех рукавов Дона при его впадении, при чем я могу гарантировать верность этого наброска” [Дневник... л. 46].

Автор прибув у місто Черкаськ. На сучасних картах цього міста вже немає. Зараз – це станиця Старочеркаська, а саме місто як адміністративний центр було перенесено в новостворене місто Новочеркаськ. Це відбулося ще в 1805 р., згідно з планом нового міста, що був затверджений у 1804 р. Отже, це ще одна непряма згадка щодо хронології подій, які описуються. Відповідно, подорож була здійснена не раніше цих років, оскільки мандрівник відвідав саме місто Черкаськ, тобто це відбулося не пізніше 1805 р. Не оминув увагою автор і фактичну причину перенесення міста – “частые пожары” [Дневник... л. 69]. Не менш важливим для датування часу подорожі є й таке повідомлення: “Во время нашей стоянки, мы увидели нескольких козаков, прибывших с видом путешественников и не вооруженных; они возвращались с Италии с места военных действий; далее мы встретили целую толпу козаков, прошедших пешком громадное расстояние отделяющее Альпы от Дона; у них сохранилось кое какое тряпье вместо одежды; кроме того они жаловались на своих начальников; некоторые немного научились итальянскому языку. Они громогласно заявляли, что русские офицеры ограбили у них все, чем они владели. Бросивши их на произвол судьбы на итальянской границе, они приказали добратся до своей страны пешком или, если сумеют, другим каким-нибудь способом” [Дневник... л. 28–29]. Згідно із вказаними географічними назвами та попереднім припущенням можемо говорити, що йдеться про так званий Швейцарський похід Суворова 1799 року.

Розгадка авторства то наближалась, то віддалялась від нас. Текст безособовий (стосовно автора) і без дат. Першу власну назву, крім топонімів і гідронімів та назв біологічних видів, зустрічаємо у сюжеті про катання на верблюді, а також подекуди в інших місцях. Зустрічаємо й рядки про те, що мандрівка здійснювалася не наодинці. Принаймні про це свідчать згадки мимохідь: “...мы продолжали наш путь в необитаемой степи; пасшиеся верблюды казались нам единственными господами этих пастбищ; Криппу удалось соскочить на спину одного из этих животных...” [Дневник... л. 19]; “...там же мы видели...” [Дневник... л. 68].

Автора все дивує, зворушує; описи не злостиві, з добрими намірами, навіть якщо й щось не подобалося чи просто було незрозуміле або неприйнятне; починають зустрічатися звернення до читача [Дневник... л. 30, 34], що відразу наштовхує нас на думку про ймовірну підготовку автором свого щоденника подорожі до друку.

А проте багато сторінок тексту не давали зрозуміти, хто автор тексту і коли саме він був створений чи про який хронологічний період йде мова. Перший натяк для встановлення авторства з'являється, коли ми знаходимо рядки, де він пише “наши английские” [Дневник... л. 18]. А вже перебуваючи серед донців, автор вказує: “На улицах Каменской станицы мы увидели продающиеся пряники, очень похожие на те, которые продаются на английских ярмарках; нам показалось, что они и производятся одинаковым способом” [Дневник... л. 32]. Зрозуміло, що після цих рядків ми звернулися до персоналій саме англійських мандрівників, а таких виявилось немало. Тож, крім пошуку за “ознакою національності”, ми зосередилися, безумовно, й на тих, хто залишив описи

калмиків і Дону. І якщо про козаків писали, то з калмиками було складніше, незважаючи на те що подорожі в ці краї нібито й були здійснені неодноразово. Критеріїв для пошуків було не так вже й багато, та й ті мали дещо розпливчасті обриси.

Додаткові запитання поставила й мова тексту. Щоденник написаний російською мовою, до того ж – “гарною російською”, навіть вишуканою. Отже, ще однією ознакою для ідентифікації ставала мова тексту. Серед усіх “англійців”, що долучилися до подорожей та вивчення безмежних просторів Російської імперії, таких, які з очевидністю могли писати російською, були одиниці. У процесі пошуку ми оглядали праці і біографії іноземців, що були не лише вченими чи науковцями, істориками, географами, ботаниками, зоологами, а й просто туристами (з XIX ст. починає поширюватися цей напрямок подорожей чужоземних туристів територією Російської імперії [див: Ишекова 2002]), які могли залишити по собі записки. Втім, всі іноземці писали свої праці і спогади рідною мовою.

Серед тих, хто володів російською мовою, був Уоллес Дональд Маккензі (1841–1919) – британець, кореспондент лондонської газети “Times”, який здійснив низку подорожей у 70-ті рр. XIX ст. Він написав книгу “Russia” [Wallace 1877], що витримала з десяток видань (окрім англійської, ще й німецькою, французькою, російською). Та інформації, схожої на нашу, вона не містить.

Оскільки пошук за ознакою мови не наближав до жодних результатів, ми змушені були вдатися до творів, що були перекладені російською і видані фактично паралельно з виходом твору мовою оригіналу.

За тематичним змістом близькою є така робота: записи про калмиків у своїй публікації про подорож, здійснену у 1860-х рр., залишив бакалавр Оксфордського університету Н. Роо [Роо 1871]. Та ці матеріали за змістом і сюжетом далеко не тотожні.

Наступним кроком став відбір робіт неперекладених авторів. До цього нас підштовхнула така знахідка. Вже в останній момент, власне кажучи, зробивши ще раз побіжний огляд документа і провівши обчислення його розмірів, ми вкотре переглянули малюнки на форзаці. Наприклад, таблиця множення мала дещо незвичний для нас, такий знайомий кожному, вигляд – через іншу схематичність в оформленні. Та поряд з цим на сусідньому аркуші ми виявили ще одну цікаву деталь. Французькі монети, зображені на схемі, містили рік карбування – 1871-й. Ми звернулися до ресурсів світової мережі Інтернет, щоб ознайомитися з нумізматикою та боністиккою Франції і щоб з’ясувати, чи має цей рік бодай якийсь стосунок до документа. Справді, такі монети, нехай і схематично зображені в таблиці, схожі на ті, що мали місце в історії валютного обігу держави. Виходячи з такого факту, маємо прямий доказ того, що, хто б не був автором, він не зміг би описувати місто Черкаськ після 1871 р., а тим паче – зустріти учасників Швейцарського походу чи товаришувати з Палласом. Разом з тим ми можемо датувати час створення виявленого документа. І як результат аналізу маємо доказ того, що зміст документа і дата написання рукопису не поєднані в часі, тобто, власне, щоденник існував у якомусь вигляді вже на приблизно 70 років раніше.

Тож звернімося до ще однієї роботи. Автор, М. Лезюр, чия праця була надрукована на початку XIX ст., назвав головне місто козаків Дону Венецією [цит. за: Королев 1999]. Автор же нашого щоденника мав аналогічний погляд щодо саме Черкаська: “Хотя он значительно меньше Венеции, но у него много общего с древней царицей Адриатического моря” [Дневник... л. 65], а щодо річки Дону подає таке порівняння: “Мне кажется, что можно найти большую аналогию между Доном и Нилом: регулярное наводнение ежегодно, как и в Египте, затопляет соседние с рекой земли на большое пространство” [Дневник... л. 57–58].

І залишався ще один відомий вчений та автор подорожніх описів – Едмунд Кларк (1769–1822) [див.: Варварцев 2007]. Він побував на Півночі і Півдні, на Сході і Заході, залишивши надзвичайно цікаві і змістовні роботи. І сьогодні зібрані і написані ним

матеріали є неоцінним джерелом для історії та етнографії багатьох регіонів. Багато там важливих фактів, що стосуються й України. До робіт Кларка звернена увага передовсім тих українських дослідників, які вивчають минувшину Криму [Непомнящий 2008; Каушлієв 2011]. Детальне вивчення багатотомника Кларка дало і очікуваний, і несподіваний результат. Архівне джерело є перекладом першої частини першого тому четвертого видання [Clarke 1816]. Перекладений уривок починається на сторінці 311 з одинадцятого рядка й охоплює текст, включаючи чотирнадцятий рядок на 366 сторінці.

Коли ми дізналися більше про автора оригінального тексту, стали зрозумілими багато описаних моментів, які при першому прочитанні викликали деякий подив. Наразі ж текст і виклад стали зрозумілішими і прозорішими. Кларк насправді був у Лапландії, ось чому він і порівнював калмиків з лапландцями.

З часу виходу перших томів праць, написаних Е. Кларком, минуло 200 років, а його роботи не перекладені на російську мову і до сьогодні, попри те що в Росії зберігається стійка тенденція до перекладів і видання чи перевидання робіт такого типу. Шукати причину несправедливого “забуття” такого важливого джерела далеко не треба. Наприклад, дослідник історії Криму Г. Каушлієв висловив думку, з якою важко не погодитися і яку ми поділяємо: він апелює до уривків тексту, що містять критику царського уряду та його політики. Мабуть, саме справедлива і слухна критика, що впадає у вічі при ознайомленні з текстом, стала причиною такого ставлення. Іноді Едмунд Кларк робить якісь “культурні” зауваги щодо діяльності російського керівництва [Дневник... л. 59]. Та й описи російських військових, наведені вище, теж не з найкращих. Е. Кларк закидає російському керівництву навіть несправедливу політику стосовно калмиків, на кшталт: “Калмыкам не разрешается ни под каким видом покидать эту территорию, хотя странным кажется это распоряжение прикрепить к месту народ, у которого все привычки и склонности бродяги” [Дневник... л. 47].

Отже, ми дійшли висновку, що вказане джерело є текстом тотожного перекладу з англійської мови, створеним після 1871 р., відомої праці Едварда Кларка, який здійснив подорож на землі донських козаків у 1801 р., а з 1810 р. його подорожні щоденники починають почергово виходити друком у Лондоні, а також переклади – у Парижі та Веймарі.

Хто автор цього російськомовного перекладу, наразі важко визначити. Можливо, варто звернутися до біографії самого Дмитра Багалія, до чийого архіву належав розглянутий документ. Оглядаючи науковий доробок Д. І. Багалія, слід зауважити, що матеріал такого змісту міг опинитися серед його паперів зовсім не випадково. Адже у 1887 р. він отримав ступінь доктора історії в Москві за наукову роботу під назвою “Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”. Тож, можливо, цей переклад і був здійснений саме для нього. Перекладач, у свою чергу, також долучився до стилістики і лексики тексту, що ним перекладався, його “почерк” позначився на викладенні матеріалу, бо “донских казаков” скрізь по тексту він вперто називає, всупереч традиції, що побутує і дотепер, “козаками”.

Використання щоденників та подорожніх записок як безпосереднього джерела для висвітлення минулого народів і як скарбниці етнографічного матеріалу є необхідною складовою для вагомих наукових звершень. Віднайдений архівний матеріал може прислужитися історикам, географам, етнографам у їхніх дослідженнях, а також вартий уваги перекладачів.

ДЖЕРЕЛА

Дневник с описанием жизни калмыков и путешествия по Дону. Оригинал // **Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського**. Ф. І-45813. 71 л. (тетрадь).

Clarke E. D. *Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa*. P. I: Russia, Tahtary and Turkey. V. I. Fourth edition. London, MDCCCXVI (1816).

ЛІТЕРАТУРА

Варварцев М. М. Кларк Едвард-Даніель // **Енциклопедія історії України**: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Klark_E_D

Донская старина: Черкасск и войско Донское в 1802 году, по описанию Де-Романо / Сост. М. Калмыков. Новочеркасск, 1896.

Ишекова Т. В. Россия второй половины XIX века глазами английских туристов // **Туризм и культурное наследие**. Сб. научных трудов. Вып. 1. Саратов, 2002.

Каушліев Г. С. Вклад английских путешественников в историко-культурное освоение Крыма (конец XVIII – начало XIX века) // **Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского**. Серия “Исторические науки”. Т. 23 (62), № 1: спецвыпуск “История Украины”. Симферополь, 2010.

Каушліев Г. С. Пам’яткознавчі студії західноєвропейських мандрівників у Криму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // **Праці Центру пам’яткознавства**. Вип. 19. Київ, 2011.

Королев В. Н. Донские казачьи городки // **Донская археология**, 1999, № 1. – Режим доступу: <http://stepnoy-sledopyt.narod.ru/history/dkg.htm>

Непомнящий А. А. **Подвижники кримведения**. Т. 2. Taurica Orientalia. Симферополь, 2008.

Рос Н. Путешествие по Волге / Пер. с англ. // **Семья и школа**, 1871, № 7, кн. 1; № 8, кн. 1.

Wallace, Donald Mackenzie. **Russia**. New York, 1877.